

владу; глибинний сенс «Річарда III» — теж у помилці героя, в його волонтаризмі, спробі повстати проти «часу», покладаючись на свої індивідуальні сили й можливості тощо.

Водночас історичним хронікам Шекспіра притаманні жанрові ознаки, що відрізняють їх від трагедій. На змістовому рівні це передусім їх насиченість політичною проблематикою, їхній чітко виражений, так би мовити, державно-історичний сюжет. Деякі дослідники вбачають у цьому їхню визначальну жанрово-тематичну рису. Так, Л. Ю. Пінський пише: «Життя нації, що проявляється в політичних колізіях, створює таку ж цілісність у хроніках, як у комедіях — життя Природи в колізіях особистих почуттів, а в трагедіях — життя соціальне в колізіях між особистістю і суспільством» (Пінський Л. Шекспір. Основные начала драматургии. М., 1971, с. 10). Слід указати й на те, що саме відчуття та розуміння трагічного в хроніках Шекспіра далеке від класичного; як видно навіть із наведених вище прикладів, це трагізм, що великою мірою породжується зовнішніми причинами й ситуаціями і має переважно зовнішній характер. І коли деякі хроніки, будучи монодрамами, за своєю будовою наближаються до трагедій (звичайно, не класичних, а таки шекспірівських), то інші в цьому відношенні далеко від них відходять, мають структуру скоріше хронікально-епічну, ніж драматичну. Хроніки засновані на дійсних історичних подіях і не можуть далеко відхилитися від історичної канви. Звичайно, в них Шекспір удавався до відбору подій, до їх переміщення, перегруповання, злиття — тобто допускав вільне поводження з фактами, але тільки в певних межах, що допускаються історичною правдою. Хроніки Шекспіра — художні твори, отже, домисел відіграє в них велику роль, хоч і не поширюється на фундаментальні історичні події та їхню послідовність.

ГЕНРІХ VI

Історична хроніка «Генріх VI» була написана найраніше і взагалі вважається першим твором Шекспіра. Але три її частини з'явилися не у відповідності з хронологією історичних подій, в них відображених. Найраніше була написана (1590) і надрукована (1594) друга частина хроніки. За нею — третя (відповідно 1591 і 1595), і останньою була створена перша частина (1592), яка за життя Шекспіра не публікувалась і з'явилася друком посмертно в першому зібранні його творів, знаменитому Folio 1623 року. Назване воно так тому, що вийшло великим форматом, в аркуш (лат. in folio) — на противагу окремим виданням п'єс, що випускалися форматом невеликим, у чвертку аркуша (in quarto), й називаються відповідно Quarto, скорочено — F і Q. Слід зазначити, що таке датування трьох частин «Генріха VI» не є твердо установленим, оскільки для цього немає достатніх документальних підтверджень, — воно лише найвірогідніше, і на ньому сходиться більшість авторитетних сучасних шекспірознавців. Основним джерелом сюжету для всіх трьох частин твору стали «Хроніки Англії, Шотландії та Ірландії» Голіншеда в їх другому, доповнено-

му виданні 1587 року; використав Шекспір також хроніки Голла, Крафтона, Фабіана.

Невідповідність появи частин «Генріха VI» відбитий в них хронології подій свідчить і про те, що ці частини Шекспір створював як окремі твори і лише після написання першої частини вони склалися в трилогію, яка після появи «Річарда III», сюжетно й тематично з нею тісно пов'язаного, переросла в тетралогію. До того ж друга й третя частини спершу виходили окремими виданнями під назвами, які акцент ставлять не на долі Генріха VI, а на інших історичних подіях і особах, у них зображених. Друга частина в першому окремому виданні називалася «Перша частина ворожнечі між двома славними домами Йорків і Ланкастерів, із зображенням смерті доброго герцога Гемфрі, вигнання і смерті герцога Сеффолка і трагічного кінця гордого кардинала Вінчестерського, з відомим повстанням Джека Кеда і першими претензіями герцога Йорка на корону». Третя частина в окремому виданні називалася «Правдива історія Річарда, герцога Йоркського, і смерть доброго короля Генріха VI, з повним зображенням ворожнечі між домами Йорків і Ланкастерів». Текст обох частин у цих окремих виданнях настільки відхиляється від їхнього канонічного тексту в Folio 1623 року, що довгий час існувала думка, висловлена Е. Мелоном ще наприкінці XVIII ст., нібито спершу це були окремі п'єси, написані невідомим автором (чи авторами), які згодом Шекспір використав для своєї трилогії. Насправді ж, як це остаточно довели шекспірознавці XX ст., зокрема П. Александер, обидва видання були не джерелами двох частин шекспірівського «Генріха VI», а їх першими, «піратськими» друками, здійсненими на основі записів театральних вистав і повними текстових спотворень. Поширена також думка, що й канонічний текст «Генріха VI» не належить повністю Шекспірові, що в написанні твору чи принаймні окремих його частин брали участь також інші драматурги того часу (Р. Грін, Т. Кід, К. Марло тощо). Часто при цьому посиляються на художню недосконалість хроніки, нібито недостойну геніального драматурга. На це можна відповісти, що, по-перше, Шекспір не відразу став Шекспіром (не забуваймо, що «Генріх VI» — його перший твір), а по-друге, і в геніальних митців не всі твори (чи частини їх) піднімаються до найвищого рівня, серед них трапляються й слабші, «прохідні».

В трилогії «Генріх VI» охоплюється півстолітній період англійської історії. Дія першої частини розпочинається в 1422 році, зразу ж після смерті Генріха V, дія третьої частини закінчується в 1471 році вбивством Генріха VI. В трилогії відображені завершальний етап Столітньої війни між Англією і Францією, початок і кульмінація війни Білої і Червоної троянд. (Фінал цієї міжусобної війни змальований у хроніці «Річард III»).

У першій частині, сюжетно слабкіше пов'язаний з іншими частинами «Генріха VI» і всією тетралогією, дія в основному відбувається у Франції, де безславно для англійських завойовників завершувалася Столітня війна. Францію охопив широкий патріотичний рух, який очолила народна героїня Жанна д'Арк, і англійці почали зазнавати поразки за поразкою. В першій частині «Генріха VI» пояснення потребує насамперед шекспірівське зображення Жанны д'Арк, яке далеко розходиться з історичною дійсністю. Образ народної героїні Франції тут

подано в плані зниженому, відверто тенденційному, зі специфічно «англійського» погляду. Йй приписується чаклунство й зв'язок зі злими духами, хитрощі й демагогія, автор грубо позбавляє її моральної величі й благородства, зокрема в сцені перед стратою. Одне слово, це аж ніяк не історична Жанна д'Арк, а віддзеркалення того образу Орлеанської діви, що склався в таборі її ворогів, англійських феодалів, і при сприянні церкви набув поширення на батьківщині Шекспіра. Жанні д'Арк протиставлений англійський полководець Толбот, який виступає в хроніці довершеним утіленням не тільки всіх рицарських чеснот, а й високого патріотизму, самовідданості, близькості до простих воїнів, народу. Як уже слушно зазначали дослідники, високі якості та риси, притаманні Жанні д'Арк, Шекспір у неї «відчужує» і переносить їх на Толбота, що насправді був пересічним феодалним полководцем-завойовником.

Але наскрізна тема трилогії «Генріх VI» — це загострення суперечностей серед англійської феодалної знаті, які переростають у міжусобну війну Білої і Червоної троянд. Зав'язку цієї теми знаходимо вже на початку першої частини «Генріха VI», де показана гризня феодалів над труною Генріха V. Своєрідним лейтмотивом усієї першої тетралогії звучать слова Бедфорда із цієї ж сцени:

Чекайте лихоліття, о нащадки!
Дитя не молоко, а сльози виссе,
Багном солоних сліз наш острів стане,
Оплачуть мертвих лиш самі жінки.

Необхідність продовжувати війну з Францією стримувала до певного часу чвари в середовищі англійської феодалної верхівки, зате з тим більшою силою вибухають вони після безславного завершення Столітньої війни. В другій частині «Генріха VI» Шекспір показує поділ феодалної аристократії на табори й групи, нескінченні усобиці й сутички між ними, криваві інтриги, підступність і жорстокість, і все це зрештою виливається в запеклу війну. В короткій статті немає місця для коментованого переповідання всіх цих подій, тож наведемо лише характеристику К. Маркса, який писав, що ще задовго до закінчення війни з Францією барони (як пересічні головорізи) перетворилися в справжніх розбійників, метою життя яких стала погоня за золотом, пристрась до грабування, розорення ферм і спустошення міст, викупи за полонених... Виховані таким чином на полях битв у Франції «нахили» змогли, нарешті, проявитися в самій Англії. Ще до початку Війни Троянд дворяни стали такими ж безсоромними й розбещеними у себе на батьківщині, якими корисливими й жорстокими були вони за морем. (Архив Маркса и Энгельса. Т. VIII, с. 401).

Безпосередньо Війна Троянд в основному змальовується в третій частині хроніки. Своєрідною інтродукцією до неї є сцена із I дії, де Кліффорд, що належить до табору Ланкастерів, безжално вбиває хлопчика Ретленда, сина герцога Йоркського. І далі нескінченим ланцюгом ідуть сцени сутичок, змов, битв, кровопролиття, жорстокостей, яким, здається, не буде зупину. Слід сказати, все це надає дії третьої частини «Генріха VI» трохи поверхового характеру, але водночас яскраво зображає страхітливий історичний процес самознищення анг-

лійської феодальної аристократії. Похмурий характер третьої частини «Генріха VI» ще більше посилюється безперспективністю її фіналу: до влади приходять люди, геть запламовані кров'ю, настільки втягнуті у вир міжусобиці, що про інше вже й неспроможні думати. Особливо зловісна серед них постать герцога Глостера, майбутнього короля Річарда III.

Проте зміст трилогії «Генріх VI» не вичерпується живописанням жорстокої міжусобиці, в якій гинула стара феодальна аристократія. На історичному матеріалі Шекспір ставить проблеми, актуальні для його сучасності, зокрема взаємопов'язані проблеми державного порядку і монархічної влади, розглядаючи їх у співвідношенні з рухом історії, з категорією «часу». Малюючи розгул феодальної анархії, він тим самим наголошував водночас на необхідності державного порядку, який, за умовами й поняттями того часу, забезпечувався лише сильною королівською владою. Можна сказати, що, виводячи у своїх історичних хроніках образи різних королів, Шекспір акцентував різні аспекти, розглядав різні варіанти проблеми монархічної влади й особистості монарха.

В хроніці «Генріх VI», так би мовити, розігрується варіант: що буває з державою, коли у відповідальний історичний момент трон посідає хоч і не злий, але слабкий, безвольний монарх, який перебуває в розладі з «часом». Будучи королем, Генріх VI волів, щоб державні справи вершили інші. Для себе ж він бажав тихого й благочестивого існування, своєю душею відданий був іншому, патріархальному часові й стилеві життя. Шекспір не без співчуття зображає муки доброго Генріха VI, втягнутого в криваву круговерть міжусобиці, але цим не знімає з нього історичної провини, яка полягала не тільки в його слабкості, нездатності приборкати буйних феодалів, а й у тому, що, будучи неспроможним правити, він усе-таки чіплявся за корону, чим лише множив кровопролиття.

Трилогія «Генріх VI» належить до тих історичних хронік Шекспіра, де значне місце посіла тема народу в історії. Причому народ показаний у трилогії не тільки як жертва феодального насильства і розбою, але і як активна сила історії, здатна впливати на хід речей, на долю держави. З народом, із його ставленням до тих чи інших акцій та діячів змушені рахуватися можновладці, про що не раз говориться у трилогії. Так, у другій частині саме рішучий виступ народу змушує короля і королеву відправити у вигнання герцога Сеффола після смерті герцога Гемфрі, популярного серед лондонців. Не пройшов для Шекспіра безслідно історичний урок Жанни д'Арк, що відбулося передусім в образі Толбота (перша частина). В сцені, де графиня Овернська робить спробу його полонити, цей герой заявляє, показуючи на простих воїнів, які миттю прийшли йому на виручку: «Толбот — тільки тінь себе самого», а ось ці воїни — його сутність: «тіло, м'язи, руки й сила». Значний інтерес становить зображення народного повстання Джека Кеда в другій частині трилогії — це зображення буржуазні дослідники нерідко тлумачили як свідчення аристократичних симпатій Шекспіра, а то й його антидемократизму. Справді, зображаючи це повстання, Шекспір показав чимало непривабливих його сторін і проявів, але це пояснюється цілим комплексом конкретно-історичних обставин і причин. Не маючи змоги тут його докладно з'ясовувати, пошлемося на висновок, який робить

О. А. Анікст: «Дорікати Шекспірові за створені ним картини народних рухів» можуть лише ті, хто незнайомий з історією і вимагає від митця ідеалізації дійсності. Реалізм Шекспіра проявився не тільки в тому, що він показав **роздах** народного руху, його стихійний характер, але також і у винятково глибокому розкритті внутрішньої слабкості, притаманної рухам такого типу в середні віки, та й у пізніші часи» (Анікст А. Творчество Шекспира. М., 1963, с. 129).

За своєю структурою п'єси, що складають трилогію «Генріх VI», найбільш, так би мовити, хронікальні, найбільш нагадують драматизовані давні хроніки. В них порівняно слабо виявлений принцип драматичної організації твору, драматичної концентрації дії: події тут розгортаються в епічному часі й просторі, не стягнуті до єдиного внутрішнього центру. Можна сказати, що в методі розгортання дії Шекспір ще йде тут якоюсь мірою від середньовічних містерій — шляхом показу яскравих і досить-таки розмежованих епізодів, що змінюють один одного. Конфлікти нерідко не вирішуються в рамках однієї п'єси й переносяться в іншу — в межах усієї першої тетралогії. Зустрічаються в трилогії релікти середньовічного театру з його тяжінням до притчевості, оголеним дидактизмом, як, наприклад, у п'ятій сцені II дії третьої частини, де перед Генріхом VI з'являється спершу батько, що волочить за собою тіло вбитого ним сина, а потім син, що тягне тіло батька. Досить широко застосовуються в трилогії також засоби поширені в другій половині XVI ст. «кривавої трагедії», щедрі данини якій Шекспір віддав у «Тіті Андроніку». В усіх трьох частинах діалог іще раз у раз розпадається ніби на окремі оперні партії дійових осіб, крізь які не без труднощів пробивається динамізм дії. В тих «партіях» автор мобілізує всі поетичні й риторичні засоби, щоб відтворити атмосферу лихоліття з усіма його жахами й стражданнями. А все це зрештою характеризує «Генріха VI» як твір, характерний для періоду становлення Шекспіра-драматурга.

Українською мовою трилогія «Генріх VI» виходить уперше.

ПРИМІТКИ ДО «ГЕНРІХА VI», ЧАСТИНИ ПЕРШОЇ

С. 45—46. *Генріх VI* (1421—1471) — англійський король, син Генріха V і Катеріни, французької принцеси. Був коронований у восьмирічному віці, в 1431 році коронувався також як король Франції. Слабодухий і побожний, Генріх VI був неспроможний провадити тверду внутрішню і зовнішню політику. Зміщений з престолу в 1461 році, через десять років був забитий у Тауері за розпорядженням Едварда IV.

Маргарита Анжуйська, королева Англії (1429—1482) — дочка короля Рене; одружена з Генріхом VI у 1445 році, вершила за нього державні справи; очолювала прибічників Ланкастерської династії.

Рене — номінальний неаполітанський король; після одруження з Маргаритою Генріх VI віддав йому французькі провінції Анжу і Мен. Був також поетом і музикантом.

Карл, дофін — син французького короля Карла VI, у 1429 році в Реймсі був коронований Жанною д'Арк на короля Франції.

Герцог Бедфорд — дядько короля, голова регентської ради за його неповноліття. Вмілий адміністратор. Помер у 1435 році, після спалення Жанны д'Арк, а не перед цим, як говориться у Шекспіра.

Гемфрі, герцог Глостер — дядько короля, лорд-протектор королівства. Впав жертвою інтриг єпископа Вінчестерського.

Томас Бофорт, герцог Ексетер — двоюрідний дід короля, помер у 1426 році. Введення його в ряді сцен хроніки, зокрема в сцені коронації Генріха VI в Парижі 1431 року, є домислом Шекспіра.

Генрі Бофорт, єпископ Вінчестерський — двоюрідний дід короля, лорд-канцлер королівства. Відігравав активну роль у регентській раді; підтримував одруження Генріха VI з Маргаритою д'Анжу.

Джон Бофорт, герцог Сомерсет — онук Джона Ганта, воював разом з Генріхом V у Франції. Залишив єдину дочку Маргариту, яка вийшла заміж за Едмунда Тюдора, графа Річмонда, і стала матір'ю майбутнього короля Генріха VII, засновника династії Тюдорів.

Річард Плантагенет — син графа Кембріджа; від Генріха VI отримав титул герцога Йоркського. З 1435 по 1445 рік — регент Франції. Далі — претендент на корону Англії, глава партії Йорків до загибелі в 1460 році. Батько Едварда IV, графа Ретленда, герцогів Кларенса і Глостера (див. хроніку «Річард III»).

Граф Сеффолк — один із сподвижників Генріха V у Франції. Влаштував шлюб Генріха VI з Маргаритою, завдяки їй став першою особою в королівстві. Викликав загальну ненависть своєю зарозумілістю і корисливістю. У 1450 році був відправлений у вигнання і загинув від рук невідомих убивць.

Лорд Толбот, згодом граф Шрусбері — один з англійських воєначальників у Франції; зображений Шекспіром як ідеальний герой.

Едмунд Мортімер, граф Марч — насправді не був в'язнем Тауера і воював у Франції разом з Генріхом V. У Тауері був ув'язнений (і скараний за підтримку повстання в Ірландії) його дядько, Джон Мортімер.

Граф Уорік — один з англійських воєначальників у Франції, помер у 1439 році. Знаменитий Річард Уорік, «творець королів», був його зятем.

Герцог Бургундський — герцог Філіпп Добрий, який воював на боці англійців до 1435 року, тобто до рішучого переламу в Столітній війні.

Бастард, герцог Орлеанський — позашлюбний син Луї Орлеанського, один з найкращих французьких полководців того часу.

Жанна д'Арк (близько 1412—1431) — національна героїня французького народу. Селянка з походження, організувала відсіч англійцям і завдала їм ряд пора-

зок, які привели до перелому в Столітній війні й визволення Франції. Захоплена в полон бургундцями й передана англійцям, була приречена церковним судом до спалення за «зв'язок з дияволом». У хроніці Шекспіра зображена тенденційно, з «англійського» погляду.

С. 48. *Ми втратили Гюйєну, Раймс, Шампань, Париж, і Орлеан, і Пуатьє.*— Заради драматичного ефекту Шекспір концентрує в часі втрати, яких англійці зазнали у Франції протягом майже чверті століття. Шампань у переліку згадана помилково.

С. 49. *З герба твого лілеї вже зірвали...*— Білі лілеї — емблема французьких королів. Після того як Генріх II Плантагенет став також французьким королем, лілеї з'явилися і на гербі англійських королів. Метафоричне вираження факту втрати англійськими королями французьких земель.

С. 51. *Відзначимо отак Георга свято.*— Святий Георг вважався небесним покровителем Англії.

Елтем — замок неподалік від Лондона, з XIII по XVI ст. резиденція англійських королів.

С. 52. *...Марса шлях на небесах і на землі...*— Мова йде про Марса — бога війни і про Марс — планету, рух якої в ті часи ще не був вивчений. *Фруассар, Жан* (близько 1338 — близько 1410) — автор хроніки з історії Франції, де описана Столітня війна до початку XV ст.

С. 53. *Роланд, Олів'є* — герої «Пісні про Роланда», французького героїчного епосу.

С. 54. *Турень* — провінція в Західній Франції.

Дебора — біблійний персонаж, пророкиця і войовниця, згадувана в біблії.

С. 55. *Я — мов галера та зухвала й горда, Що Цезаря несла з його судьбою.*— Плутарх у своїх «Життєписах» розповідає, що, коли переодягнений Цезар переправлявся морем у Брундізій (Бріндізі) на великій галері, несподівано налетіла буря. Щоб заспокоїти моряків, Цезар звернувся до керманича зі словами: «Друже, ти везеш Цезаря і його долю». «Життя Цезаря» було відоме Шекспіру в англійському перекладі Т. Норта.

Чи надихав не голуб Магомета?— В ренесансних «загальних історіях» (Мюнцера, Ралея та інших) розповідалося: Магомет, привчивши голуба клювати зерна з його вуха, згодом заявив арабам, що то посланець святого духа передає йому веління небес.

Ані Єлена, мати Константина, Тобі не рівня, ні Філіппа дочки.— Єлена, мати імператора Константина, який в IV ст. н. е. проголосив християнство офіційною релігією Римської імперії, вважалася пророкицею і святою, як і чотири дочки апостола Філіппа.

С. 57. *Ось тут — Дамаск, а ти — проклятий Каїн, Тож брата Авеля убий, як хочеш.*— В «Мандрах Джона Мандевіля», збірнику легенд, опо-

відей і раритетів, популярному в тогочасній Англії, говорилося: «В тому місці, де побудовано Дамаск, Каїн убив Авеля».

С. 58. *Вінчестер пранцюватий...*— В районі, де стояв палац єпископа Вінчестерського, жили повії.

С. 61. *Вчиню, Плантагенете...*— Нащадок Едварда III по бічній лінії, граф Солсбері належав до роду Плантагенетів.

С. 62. *Я кров пущу тобі, коли ти відьма...*— Існувало повір'я, що той, хто пустить кров чарівниці, звільняється від її чарів.

С. 64. *Астрей* — в римській міфології, дочка Юпітера і Феміди, богині справедливості, покинула землю і сяє на небі сузір'ям.

Мов сад Адоніса...— В грецькій міфології, Адоніс — юнак-красень, якого покохала Афродіта і який загинув, полюючи на вепра; по смерті став квіткою. Символ природи, що вмирає восени і оживає весною.

Родопа (VI ст. до н. е.) — грецька куртизанка, яка, згідно Геродоту, стала дружиною царя міста Мемфіса й наказала побудувати собі піраміду.

...самоцвітна Дарієва скринька.— Скринька, яку Александр Македонський захопив у перського царя Дарія і в якій вотив списки поем Гомера.

Вже не благатимем Дені святого...— Святий Діонісій (Сен-Дені) вважався небесним покровителем Франції.

С. 70. *Як Томіріс-скіфянка смертю Кіра...*— В помсту за смерть сина скіфська цариця Томіріс убила перського царя Кіра (559—509 до н. е.) і кинула його голову в бочку з людською кров'ю зі словами: «Напийся досхочу крові, ти ж її завжди так прагнув».

С. 73. *Зірве з цього куца троянду білу.*— Ця сцена в саду Темпля — вимисел Шекспіра, унаочнення геральдичної метафори; символізує розкол серед англійської знаті й початок війни Білої та Червоної троянд. Насправді ж червона троянда здавна була емблемою роду Ланкастерів; біла троянда стала емблемою роду Йорків з моменту надання Річардові Плантагенету титулу герцога Йоркського.

С. 74. *Де-Ла-Пуль*, скорочено *Пуль*, — старовинне, нормандського походження, прізвище графа Сефолка.

Та він же тільки в цім священнім місці Такий хоробрий...— Темпль — володіння рицарів-тамплієрів (храмовиків), уважався священним місцем, де не допускалося насильство.

С. 76. *Генріх Монмут* — король Генріх V, що народився в Монмуті.

С. 87. *Геката* — в римській міфології, богиня підземного царства; у середньовічних повір'ях — повелителька відьом.

С. 88. *Пендрагон* — у кельтському фольклорі, батько короля Артура, героя давньоанглійських легенд.

С. 92. *Я переможений...*— Вся ця сцена — вимисел Шекспіра. Насправді бургундський герцог Філіпп порвав з англійцями й перейшов на бік французів у 1435 році, тобто через чотири роки після смерті Жанни д'Арк.

С. 93. *На нашу коронацію прибудьте!* — Генріх VI, будучи королем Англії, говорить про своє коронування королем Франції.

С. 108. *Тож за крітятином іди на бій, Ікарє...*— Себе й свого сина Толбот порівнює з міфічним Дедалом та Ікаром; як Дедал, щоб утекти з крітського полону, змайстрував собі й синові крила, чим призвів того до загибелі, так і Толбот покликав на війну сина, де йому судилося загинути.

С. 110. *Алкід* — одне з імен Геракла.

С. 111. *Від імператора...*— Тут ідеться про імператора так званої Священної Римської імперії, середньовічної німецької монархії.

С. 112. *Що? Вінчестера висвятили вже У кардинальський сан?...*— Про отримання кардинальського сану єпископом Вінчестерським уже йшлося раніше (дія I, сцена 3). У цьому недогляді деякі дослідники вбачають свідчення того, що в написанні «Генріха VI» брали участь різні автори.

С. 114. *Ви, духи вибрані, мої провидці...*— Вся ця сцена побудована на поширених у тогочасній Англії уявленнях про Жанну д'Арк як чаклунку, що зналася зі злими духами. Цим, власне, і пояснювали її перемоги над англійцями.

...посланці Владики Півночі...— Основним місцем перебування злих духів вважалася Північ.

ПРИМІТКИ ДО «ГЕНРІХА VI», ЧАСТИНИ ДРУГОЇ

С. 130—131. Більшість дійових осіб тут — та сама, що і в першій частині хроніки. До них додаються:

Гемфрі, герцог Бекінгем — син графа Стаффорда, прибічник Генріха VI. Від імені короля вів переговори з повстанцями Джека Кеда.

Елеонора, герцогиня Глостерська — дружина Гемфрі Глостера; справу проти неї підняв єпископ Вінчестерський, щоб підірвати позиції її чоловіка. В дійсності справа герцогині Глостерської і суд над нею мали місце за три роки до одруження Генріха VI з Маргаритою.

Едвард Плантагенет — старший син Річарда Плантагенета, герцога Йорка, згодом — король Едвард IV.

Річард Плантагенет — наймолодший син герцога Йорка, згодом — король Річард III.

Граф Уорік — Річард Невіл, зять Річарда Уоріка, прозваний «творцем королів». Зіграв вирішальну роль у перемозі Йорків над Ланкастерами і зведенні на

престол Едварда IV; після одруження молодого короля з Єлизаветою Грей перейшов на бік Ланкастерів і загинув у битві при Барнеті (1471).

Лорд Кліффорд — вірний прибічник Ланкастерів.

Джек Кед — керівник селянського повстання у графстві Кент. Видавав себе за графа Мортімера, претендента на корону. Обіцяв селянам запровадження соціальної рівності й спільності майна. В липні 1450 року вступив зі своїми загонами в Лондон. Однак повсталі селяни піддалися демагогії Кліффорда й склали зброю. Кед вбив дворянин Айден, як це й показано у Шекспіра.

С. 135. *П'ятнадцяту... хоче Сеффорд.* — Додатковий податок у розмірі однієї п'ятнадцятої частини всіх звичайних щорічних податків, який збирали за надзвичайних обставин.

С. 138. *Як той вогонь Алфеї, що, поліно Пожерши, з'їв і серце Мелеагра.* — За грецьким міфом, Алфея була матір'ю героя Мелеагра. При його народженні Мойри, богині долі, повідомили Алфею, що її син житиме доти, доки не згорить поліно у вогнищі. Алфея вихопила поліно й довго берегла його. Коли ж Мелеагр убив своїх дядьків — її братів, — Алфея кинула поліно у вогонь.

До Невілів пристану... — Тобто до Солсбері, Уоріка та інших представників цієї могутньої феодальної родини.

С. 142. *...обгородив громадські вигони в Мелфордї.* — Відгомін відомого процесу обгороджування, який розпочався в Англії у XV ст. Глибокий аналіз цього процесу дав К. Маркс у «Капіталі» (т. I, р. XXIV).

С. 148. *Аснато!* — анаграма звертання: «Сатано!»

С. 150. *Aio te...* — Знаменита двозначна відповідь дельфійського оракула епірському цареві Пірру; її можна розуміти і як «Еакід (Піrr) може перемогти римлян», і як «римляни можуть перемогти Еакіда».

С. 158. *Цей Едмунд ще при владі Болінброк... домагавсь корони.* — Слідом за хроністами, Шекспір тут помиляється: на корону претендував Едмунд Мортімер-молодший; в полоні у Глендауера перебував його дядько.

С. 168. *То він мов голуб? Пір'я, знать, позичив, А сам такий зловісний, наче ворон.* — Це і далші порівняння людських характерів і вдач звірів Шекспір будує на основі байок Езопа, які він знав за шкільною версією Камеріуса, поширеною в Англії XVI ст.

С. 170. *Та це лише пролог в шаленій грі...* — Устами Глостера Шекспір оцінює зображувані події як пролог до війни Білої і Червоної троянд.

С. 174. *Керни* — легкоозброєні ірландські воїни-селяни.

С. 177. *Василіск* — у грецькій міфології, фантастичний звір, що вбивав самим лише поглядом.

С. 178. *Й того, хто випустив їх із печери...*— Мова про Еола, бога вітрів у давніх греків, який нібито випускав вітри із печер.

С. 182. *Владарю, передать просив народ...*— Одна із сцен, у яких Шекспір показує історичну активність народу.

С. 184. *...мов стогін мандрагори...*— Існувало повір'я, що, коли вививають корінь мандрагори, вона стогне, як людина.

С. 186. *Що сон солодкий у твоїх обіймах...*— Версія, за якою королева Маргарита була коханкою герцога Сеффола, не підтверджується історичними джерелами.

Елізіум (Елісій, Елісейські поля) — в грецькій міфології, поля блаженства у підземному царстві мертвих.

Ірида — в грецькій міфології, богиня райдуги й вісниця богів, яка могла проникати навіть у морські глибини та в підземне царство.

С. 187. *...стирчить Липким гіллям; мою крилату душу Піймає!* — Образ, заснований на тому, що для ловитви пташок гілки дерев намазували клеєм.

С. 188. *...завиваючи, женуть вовки Гекати коней — тих, що тягнуть ніч...*— Перефразування міфологічного образу Ночі, яку тягнуть дракони, названі у Шекспіра кіньми.

С. 189. *...ім'я твоє Скоріш не Водді — «води», а Готьє.*— Водді (Вотті) і Готьє — варіанти імені Волтер.

С. 190. *Лорд? Сер Пуль?. Пуль-пуль! Пулькатиш вишкребку багна!* — Давньофранцузьке прізвище Сеффола Pole співзвучне з англійським словом pool (пул) — болото, калюжа.

...зажерся... шматками серця матері своєї.— Тут слово «мати» означає «вітчизна».

С. 191. *Убивством безневинного державця...*— Тобто Річарда II. (Див. хроніку Шекспіра «Річард II»).

Invitis pubibus (лат.) — «наперекір хмарам». Цей девіз мав на своєму гербі також Річард II.

Баргул — про цього пірата античного світу згадує Цицерон у творі «Про установи».

С. 192. *Раб, розбишака, римський гладіатор Вбив Туллія...*— Так повідомляє про смерть Марка Туллія Цицерона Плутарх у своїх «Порівняльних життєписах».

...Цезаря зарізає Брут-байстрючище...— Існувала легенда, нібито Брут був нешлюбним сином Цезаря.

...дикуни убили Помпея...— Насправді Помпея вбили єгиптяни, щоб догодити Цезарю.

С. 195. *Чінсайд* — одна з людних вулиць тогочасного Лондона, яку Джек Кед хотів перетворити на громадське пасовисько.

...жалить бджолиний віск. — У той час були воскові печаті, які, зокрема, прикладалися до боргових зобов'язань.

Еммануїл... — *Таке пишуть угорі на указах.* — Словом «Еммануїл», ще по-давніо-єврейському означає «з нами бог», починалося багато офіційних паперів.

...ти пишеш своє ім'я чи, як кожна порядна людина, маєш свій особливий знак? — У той час прості люди були поспіль неписьменними і замість підпису ставили на паперах знак.

С. 200. *Саутворк* — на той час південне передмістя Лондона.

С. 201. *Лондонський камінь* — старовинний камінь у центрі Лондона; доторк до цього каменя символізував оволодіння містом.

С. 202. *Тепер ідіть — хто громити Савойський палац, хто до королівських судів.* — Савойський палац належав Ланкастерам; був знищений під час повстання Уота Тайлера в 1381 році. Шекспір переносить цю подію на пізніший час, так само як розгром правових шкіл та знищення судових архівів.

С. 204. *...пише Цезар в спогадах своїх.* — Тобто в «Нотатках про Галльську війну».

С. 208. *Галлогласи* — важкоозброєна ірландська піхота.

С. 213. *І на овечок та биків ладен Я вилити весь гнів, мов той Аякс!* — В Гомеровій «Іліаді» Аякс, один із героїв Троянської війни, хотів помститися ахейцям за образу, але Афіна потьмарила його розум, і він накинувся на стадо корів та биків і почав його нищити.

С. 216. *Покличте двох моїх ведмедів славних...* — На гербі роду Невілів, до якого належали Солсбері й Уорік, був зображений ведмідь у ланцюгах.

С. 220. *...немов Апсірта юного — Медея.* — В міфі про аргонавтів Медея, щоб відвернути увагу свого батька, царя Колхіди, від Ясона, який утік з викраденим золотим руном, убила свого молодшого брата Апсірта і, покравши його на шматки, кидала їх у море.

ПРИМІТКИ ДО «ГЕНРІХА VI», ЧАСТИНИ ТРЕТЬОЇ

С. 224—225. Більшість дійових осіб ті самі, що й у першій та другій частинах хроніки. До них додаються:

Людовік (Луї) XI — французький король; як двоюрідний брат Генріха VI і двоюрідний брат королеви Маргарити, підтримував Ланкастерів.

Герцог Ексетер, Генрі Голланд — був одружений з Анною Плантагенет, сестрою Едварда IV, але лишився вірним Генріхові VI і не перейшов на бік Йорків.

Граф Оксфорд — лорд-камергер Англії, вірний прибічник Ланкастерів. Після перемоги Йорків дванадцять років перебував в ув'язненні, згодом приєднався до графа Річмонда.

Граф Нортгемберленд — Генрі Персі, внук Генрі Готспера, одного з головних героїв хронік Шекспіра «Річард II» і «Генріх IV». Вірний прибічник Ланкастерів.

Георг, герцог Кларенс — третій син Річарда, герцога Йорка, і брат Едварда IV; був одружений з Ізабеллою Невіл, дочкою графа Уоріка, «творця королів». Невдоволений політикою брата, разом з Уоріком перейшов на бік Ланкастерів; згодом знову переметнувся до Едварда IV.

Лорд Гастінгс — прибічник Йорків, під час правління Едварда IV був лордом-камергером Англії. Згодом за наказом Річарда III був страчений як прихильник коронації Едварда, принца Уельського, сина Едварда IV.

Єлизавета, леді Грей — дочка графа Ріверса, вдова Джона Грея, прибічника Ланкастерів. Удруге вийшла заміж за Едварда IV в 1464 році.

С. 226. і далі сцена 1 першої дії — характерна для хронік Шекспіра концентрація історичних подій. Показане тут засідання парламенту насправді відбулося не після битви при Сент-Олбенсі (1455), а через п'ять років, після перемоги Йорків при Нортгемптоні (1460).

...лорд Кліффорд і лорд Стаффорд... впали від мечів простих солдатів. — Суперечність у Шекспіра: в останній дії другої частини Кліффорд гине від руки герцога Йорка. Тут Шекспір іде за Голіншедом, від якого раніше відступив.

Кидаючи додолу голову герцога Сомерсета. — Насправді Річард не вбивав герцога Сомерсета, якому під час битви при Сент-Олбенсі було вісім років.

С. 227. *Весь Джона Ганта рід ця доля жде.* — Тобто весь дім Ланкастерів.

...не посміють Крилом змахнути, хай-но я дзеленькну. — Тут Уорік уподібнює себе мисливському соколу; до лап сокола прив'язували дзвіночки.

С. 229. *Ти любиш зброю, брате...* — Тут звертання в ширшому розумінні — родич. Шекспір помилоково вважав, що Монтег'ю був зятем Йорка.

С. 230. *Що скажеш тут? Слабкі мої права.* — Засновник Ланкастерської династії герцог Болінброк усунув шляхом заколоту Річарда II і став королем Генріхом IV. Цією узурпацією він створив прецедент для виступу герцога Йорка.

С. 239. *Фаетон* — міфологічний герой давніх греків, який, сівши в колісницю бога сонця Геліоса, не зміг упоратися з кіньми й загинув. Кліффорд іронічно називає герцога Йорка Фаетоном.

С. 241. *Хоч батько твій — король Єрусалиму, Неаполя, обох Сіцилій...* — Всі ці титули короля Рене були номінальні.

С. 242. *О серце тигра в машкарі жіночій!* — Цей вірш із «Генріха VI» використав Р. Грін у відомому випаді проти Шекспіра. Застерегаючи інших драматургів-професіоналів, він писав, що з'явився небезпечний конкурент, актор «із серцем тигра».

...лютіші від гірканських тигрів. — В античній географії вважалося, що на південь від Каспійського (Гірканського) моря водяться найлютіші тигри.

С. 245. *...бився, мов надія Трої.* — Тобто мов Гектор, герой Троянської війни.

С. 248. *Схилися, лорде, на твоє плече. Як ти впадеш в недобрую годину, Впаде й Едвард.* — Слова, що стверджують репутацію Уоріка як «творця королів».

С. 251. *Це ж ти малого Ретленда убив?* — Насправді ж Річард, наймолодший син герцога Йорка, мав лише три роки, коли вбито Ретленда, старшого за нього на дев'ять років.

С. 252. *А ти — залізо неаполітанське В англійській позолоті.* — Натяк на бідність Маргарити та батька її Рене, який мав лише номінальні королівські титули.

С. 253. *Сто крон я дав би за соломи віхоть, Аби цю відьму привести до тям.* — У ті часи дуже сварливих і розбещених жінок карали тим, що прив'язували до них віхоть соломи й виводили на посміховисько.

С. 254. *Уоріку... Земля спила твого брата кров...* — Мова не про Монтег'ю (єдиного брата Уоріка, який загине згодом (див.: дія V, сцена 2), а про маловідомого нешлюбного сина Солсбері, про якого Голіншед лише згадує, що він поліг у битві при Таутоні.

С. 262. *Просіть принцесу Бону в королеви.* — Насправді Бона була сестрою дружини французького короля Людовіка XI.

...Бо надто вже те герцогство зловісне. — Кілька герцогів Глостерських у XIV—XV ст. трагічно загинули. Про долю одного з них Шекспір розповів у першій та другій частинах хроніки «Генріх VI».

С. 266. *...адже віддав життя За Йорків цей достойний дворянин.* — Неточність у Шекспіра: за свідченням хронік, Джон Грей боровся на боці Ланкастерів.

С. 272. *Улісс* — латинська форма імені Одисей. Один із героїв Троянської війни.

Сінон — в «Іліаді» грецький воїн, що, видавши себе за перекинчика, підбив троянців утягти до Трої дерев'яного коня, в якому сховалися грецькі воїни.

Протей — в грецькій міфології, морське божество, яке могло міняти свій вигляд.

С. 274. *Забув, Уоріку, про Джона Ганта? Той чи не всю Іспанію скорив.* — Як чоловік Констанції, дочки короля Кастилії Педро Жорстокого, Джон Гант претендував на іспанський престол і з цією метою здійснив похід на Іспанію, але досяг лише невеликих скороминуших успіхів.

С. 275. *Про родовід шістдесяти двох літ...*— Час перебування на англійському троні королів з Ланкастерської династії: від коронування Генріха IV (1399) до зречення Генріха VI (1461).

С. 277. *Чи не забув про скривджену небогу?*— За хронікою Голіншеда, Едвард Плантагенет, майбутній король Едвард IV, пробував викрасти чи то дочку, чи то небогу Уоріка.

С. 278. *Скажи: вербовий надягну вінок...*— В англійському фольклорі вербовий вінок — символ нещасливої любові; вжитий тут іронічно.

С. 279. *...дочку Найстаршу... із ним зв'язком священним шлюбним поєднаю.*— Насправді з принцом Едвардом була заручена молодша дочка Уоріка, леді Анна; старша вийшла заміж за герцога Кларенса. Цю помилку Шекспір виправив у хроніці «Річард III».

Едвардовим послом сюди прибув, А повернуся ворогом смертельним.— У цій сцені Шекспір об'єднав дві події, розділені кількома роками: візит Уоріка у Францію 1463 року з метою сватання Бони за Едварда IV і візит 1470 року з проханням про допомогу після його виступу проти Едварда IV.

С. 281. *Все ж братові коханої дружини, Гадаю, ви даремно віддали...*— Тут і далі факти щедрого обдарування Едвардом IV родичів нової королеви, що викликало обурення його братів і старої знаті.

С. 282. *Була я, лорди, не простого роду...*— По материнській лінії леді Грей була родичкою Генріха V.

С. 285. *Так, як Улісс і Діомед відважний Прокрались хитро до наметів Реса Й фракійських коней вивели фатальних...*— В «Іліаді» розповідається: грекам було провіщено, що вони не візьмуть Трої, якщо білі коні фракійського царя Реса з'являться в цьому місті. Одиссей і Діомед уночі проникли в табір Реса і викрали коней.

С. 291. *Підходь, надіє Англії.*— Такі наголошення на особливий провіденційний ролі графа Річмонда, майбутнього короля Генріха VII, в історії Англії диктувалися ідеологічними настановами часу правління королеви Єлизавети.

С. 301. *Ієвфай* — біблійний герой, який, ідучи на битву, дав клятву, що в разі перемоги принесе в жертву богові першого, хто вийде йому назустріч. З міста першою вийшла дочка Ієвфая.

С. 302. *За дерево Юпітера був вищий.*— Деревом Юпітера у римлян вважався дуб.

С. 304. *Нед* — пестлива форма імені Едвард.

С. 306. *Щоб стрітись у Єрусалимі вишнім.*— Тобто в раю.

С. 307. *Езопові байки...*— Образлива гострота відповіді принца в тому, що Езоп, за легендою, був потворний, як і Річард.

На, матері сварливої подобо! (Убиває його).— За хронікою Голла, король Едвард лише вдарив принца рукавицею, а забили його Кларенс, Глостер, Дорсет і Гастінгс.

С. 309. *Росцій Квінт* — знаменитий римський актор I ст. до н. е.

С. 310. *Так, я Дедал, мій бідний син — Ікар. Твій батько — Мінос — шлях нам перетнув...*— У цьому монолозі Генріха VI обігрується міф про Дедала, який, утікаючи від критського царя Міноса, змайстрував собі й синові Ікару крила з воску, але хлопець піднявся близько до сонця, яке розтопило віск, і впав у море. Вбивство Генріха VI герцогом Глостером не підтверджене історичними документами.

РІЧАРД III

Історичну хроніку «Річард III» Шекспір написав десь у 1592—1593 рр., зразу ж після завершення трилогії «Генріх VI», з якою вона тематично й сюжетно пов'язана. Перше її видання з'явилося в 1597 році, далі вона виходила п'ять разів окремими виданнями — Quarto — до появи в першому зібранні драм Шекспіра (Folio 1623 року) і навіть ще двічі після цього. Словом, наприкінці XVI — на початку XVII ст. хроніка «Річард III» видавалася більше, ніж будь-яка інша п'єса Шекспіра, і це є переконливим свідченням її великої популярності серед сучасників драматурга. Окремі її видання, з першого по шосте, були «піратськими», їхній текст, напевне, був надиктований акторами по пам'яті, і звідси численні пропуски й спотворення. Досить сказати, що текст включає двісті тридцять рядків, яких бракує в Q. Як гадають сучасні шекспірознавці, в основу канонічного тексту F лягло шосте Q (1622), звірене з театральним рукописом твору й виправлене у відповідності з ним. І все-таки в тексті «Річарда III» лишилося чимало неясних місць.

Безпосереднім основним джерелом для створення «Річарда III» Шекспірові теж послужила хроніка Голіншеда, який, у свою чергу, спирався на давнішу хроніку Голла і на твір Томаса Мора «Історія короля Річарда III» (близько 1513), написаний паралельно латинською і англійською мовами. До речі, розбіжності у зображенні Річарда Глостера в останній частині «Генріха VI» і в п'єсі, присвяченій його правлінню, відбивають розбіжності в хроніці Голіншеда, який спочатку йшов за хронікою Голла, а далі старанно переповів Томаса Мора. Загалом же можна сказати, що в своєму «Річарді III» Шекспір в основному прийняв концепцію Томаса Мора й у відповідності з нею дав інтерпретацію «короля-чудовиська».

Тематично й сюжетно хроніка «Річард III» пов'язана з трилогією «Генріх VI» і разом з нею складає першу тетралогію історичних хронік Шекспіра. В ній відображено останній етап війни Білої і Червоної троянд та її фінал. Після тривалої і запеклої боротьби до влади прийшли Йорки — королем став представник їхньої династії Едвард IV. Проте міжусобиця на цьому не припинилася; через певний час вона розгорілась і всередині табору Йорків, та й су-